

Bogdan Klepacki

Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie

Zachowania rolników w okresie przełomu gospodarczego lat 1989–1994

Rolnicy wykazują na ogół przywiązanie do znanych im form gospodarowania. Przekształcenia, jakie miały miejsce po roku 1989 podważają takie podejście, wymuszają inne sposoby zachowań producentów. W krajach Europy Zachodniej i w USA rolnictwo zostało już ekonomicznie zmuszone do dostosowań do wymogów otoczenia w latach pięćdziesiątych do siedemdziesiątych. W tym okresie rolnictwo polskie korzystało natomiast ze swego rodzaju „parasola ochronnego” państwa, rolnicy nie musieli dokonywać większych zmian, ponieważ nie było takiej potrzeby, natomiast gwałtowna zmiana warunków zewnętrznych, jaka dokonała się po roku 1989, wymusza przyspieszenie tych przekształceń. Reakcje rolników na zmiany otoczenia mogą dotyczyć zwłaszcza:

- wykorzystania posiadanych i kreowania nowych zasobów,
- organizacji gospodarstw i struktury ich produkcji,
- przebiegu procesów technologicznych,
- skali i rodzaju zakupów środków produkcji oraz sprzedaży produktów rolniczych,
- podziału wypracowanego dochodu na akumulację i konsumpcję,
- organizowania źródeł zasilania finansowego.

Na zachowania producentów może wpływać wiele czynników zewnętrznych i wewnętrznych. Spośród tych ostatnich za szczególnie ważne można uznać wielkość gospodarstwa, jego sytuację ekonomiczną w początkowym okresie reform, wiek i przygotowanie fachowe rolników, a także lokalizację gospodarstw. W opracowaniu przedstawiamy fragmenty wyników badań, których celem było określenie, jak na zmiany sytuacji gospodarczej reagowali rolnicy różniący się pod względem wyżej wymienionych cech. Podstawowym materiałem źródłowym były dane z gospodarstw prowadzących nieprzerwanie rachunkowość rolną na potrzeby Instytutu Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej w latach 1989–1994. Gospodarstw takich było 369. Na potrzeby analizy całą zbiorowość podzielono według następujących kryteriów (stan z roku 1989):

- a) powierzchnia ogólna: do 5,0; 5,1–10,0; 10,1–15,0 i ponad 15,0 ha;
- b) wiek rolników: do 35, 36–50, 51–65 i powyżej 65 lat;
- c) wykształcenie rolników: podstawowe, zawodowe, średnie i wyższe;
- d) sytuacja dochodowa: z dochodem rolniczym niższym niż 2/3 średniej; dochodem odbiegającym od przeciętnego poziomu do 1/3 w górę i w dół; z dochodem przekraczającym o ponad 1/3 średnią badanej zbiorowości;
- e) położenie w jednym z dziewięciu makroregionów kraju.

Zmiany w zasobach produkcyjnych

Podstawą gospodarowania w rolnictwie są zasoby, takie jak ziemia, siła robocza i kapitał. Zmiany w nich są wypadkową oceny sytuacji gospodarczej przez rolników oraz ich zamierzeń na przyszłość. Zakupy ziemi czy inwestycje w budynki i maszyny rolnicze potwierdzają chęć dalszego gospodarowania w rolnictwie. Sprzedaż ziemi i zaniechanie inwestycji świadczą o braku takiego zainteresowania, bądź o trudnej sytuacji ekonomicznej. W tabeli 1 przedstawiamy obszar gospodarstw oraz jego zmiany w latach badań.

Tabela 1. Zasoby ziemi oraz tendencje ich zmian w latach 1989–1994

Wyszczególnienie	Cechy gospodarstw według powierzchni ogólnej [ha]				
	do 5,0	5,1–10,0	10,1–15,0	ponad 15,0	ogółem
Liczba gospodarstw	80	143	89	57	369
Powierzchnia UR [ha]					
1989	3,29	7,62	12,16	20,01	9,69
1990	3,37	7,74	12,40	20,01	9,81
1991	3,39	7,87	12,73	19,91	9,93
1992	3,50	7,91	12,87	20,75	10,13
1993	3,61	8,03	13,31	23,66	10,77
1994	3,69	8,14	13,99	24,33	11,09

Źródło: Obliczono na podstawie danych z gospodarstw prowadzących rachunkowość dla potrzeb IERiGŻ.

W roku wyjściowym przeważały gospodarstwa średnie obszarowo, to jest od 5 do 10 ha oraz od 10,1 do 15 ha. Najmniej było gospodarstw największych. W wyniku obrotu ziemią nastąpił wzrost powierzchni we wszystkich grupach, średnio o 14,4%. Najsilniej wzrosła powierzchnia gospodarstw największych (o 4,32 ha, czyli o 21,6%). Dla gospodarstw do 5 ha było to tylko 0,40 ha, a więc 12,2%. Większym obszarem ziemi dysponowały na ogół osoby najmłodsze, jednak po przekroczeniu wieku 35 lat różnice między grupami praktycznie zaniknęły.

Większość badanych rolników posiadała wykształcenie podstawowe. Stanowili oni 50,7% całej populacji. Niższy był udział osób z wykształceniem zawodowym i średnim. Wykształceniem wyższym charakteryzowało się zaledwie 3,5% rolników. Wykształcenie rolnika nie miało związku z obszarem prowadzonego gospodarstwa. Dopiero wykształcenie wyższe wiązało się z wyraźnie większą powierzchnią. Oni także najsilniej zwiększyli obszar (o 67,7%), podczas gdy w pozostałych grupach było to 7,7–21,2%.

Przeważały gospodarstwa, których dochód wynosił mniej niż 2/3 średniej dla całej populacji (40,9%). Przeciętnie dochód ten wynosił 14,1 tys. zł (w cenach z 1994 roku). Grupa gospodarstw z najwyższymi dochodami stanowiła natomiast 23,6% gospodarstw.

Powierzchnia gospodarstw o niskim poziomie ekonomicznym w roku wyjściowym nie uległa zmianie (wzrost o 1,6%). W gospodarstwach o średnich dochodach sytuacja była nieco korzystniejsza (11,1%), lecz największą tendencję do powiększania obszaru wykazywały gospodarstwa ekonomicznie najsilniejsze (25,9%). Najmniejsze były gospodarstwa w makroregionie południowo-wschodnim i nie uległy zwiększeniu (z 6,0 do 6,1 ha). Najsilniej obszar gospodarstwa zwiększył się w makroregionach: południowym (o 34,7%) oraz środkowo-zachodnim (o 20,7%).

Największą skłonność do zakupu ziemi wykazywali rolnicy z wykształceniem wyższym (przeciętnie 2,23 transakcji, wobec 1,41 z podstawowym). W czasie przechodzenia do gospodarki rynkowej jako pierwsi zrozumieli oni konieczność powiększania swoich warsztatów pracy.

Badane gospodarstwa były dobrze wyposażone w ciągniki rolnicze, a także w samochody osobowe. Gorzej wyglądała sytuacja w wypadku maszyn rolniczych, takich jak siewniki zbożowe lub dojarki. Najłabsze było wyposażenie w kombajny zbożowe, ziemniaczane, a zwłaszcza buraczane, czyli maszyny najwyraźniej świadczące o nowoczesności gospodarowania. W analizowanym okresie zasoby maszyn wzrosły, choć bardzo nierównomiernie i nieznacznie. Zakupy maszyn miały miejsce

głównie w gospodarstwach obszarowo większych. Najlepiej w maszyny były wyposażone gospodarstwa rolników młodszych, o wykształceniu wyższym. Dobrze były wyposażone gospodarstwa o najwyższych dochodach. Różnica między skrajnymi grupami dochodowymi uległa pogłębieniu. Gospodarstwa silniejsze ekonomicznie osiągnęły już stan wyposażenia w maszyny zbliżony do pełnego, podczas gdy w gospodarstwach słabszych występowało wiele luk technologicznych.

W roku 1989 najwięcej ciągników na gospodarstwo przypadało w makroregionie południowym oraz południowo-zachodnim, najmniej zaś w makroregionie środkowo-wschodnim, a także południowo-wschodnim i środkowym. Do roku 1994 nastąpiła poprawa we wszystkich makroregionach w zbliżonym stopniu. Znacznie wyższe było zróżnicowanie wyposażenia w pozostałe maszyny rolnicze. Zdecydowanie najkorzystniejsza była sytuacja gospodarstw makroregionu południowego. Ogólnie można stwierdzić, że maszyny zakupywano głównie w gospodarstwach obszarowo większych, prowadzonych przez rolników młodszych i lepiej wykształconych. Wkraczały w okres reform w najlepszej sytuacji ekonomicznej. Najlepiej wyposażeni byli rolnicy z województwa opolskiego oraz z Wielkopolski.

W zakresie budynków nastąpiło zmniejszenie liczby inwestycji od roku 1990, rok ostatni (1994) zaś był bardzo korzystny. Można stwierdzić, iż nastąpił wtedy wzrost aktywności inwestycyjnej. W całym okresie najwięcej inwestowali rolnicy z grupy 10–15 ha, natomiast w ostatnim roku z gospodarstw obszarowo największych. Wystąpiła też tendencja wzrostu zakupów maszyn w miarę zwiększania powierzchni gospodarstw. Chętniej inwestowali rolnicy młodszy, lepiej wykształceni. Na przykład, w roku 1994 inwestycje budowlane rozpoczęło 32,2% rolników do 35 lat, podczas gdy odsetek ten dla gospodarstw rolników najstarszych wynosił 20,7%.

Organizacja produkcji

Zgodnie z tendencją ogólnokrajową, w badanych gospodarstwach wystąpił wzrost udziału zbóż w strukturze zasiewów, zmniejszył się natomiast udział ziemniaków, rzepaku i roślin pastewnych. Udział buraków cukrowych praktycznie nie uległ zmianie. Nastąpiła więc ekstensyfikacja organizacji produkcji, zwłaszcza w gospodarstwach średnioobszarowych (tab. 2). Wystąpił jednak wzrost udziału roślin uznawanych za wskaźnikowe dla produkcji intensywnej, to jest pszenicy i jęczmienia.

Tabela 2. Struktura zasiewów w badanych gospodarstwach

Nazwy roślin	Udział roślin w strukturze zasiewów w gospodarstwach według ich powierzchni ogólnej w ha [%]				
	do 5,0	5,1–10,0	10,1–15,0	ponad 15,0	ogółem
Zboża ogółem					
1989	60,8	60,1	61,1	62,1	61,1
1994	63,9	67,3	70,5	68,2	68,6
— w tym pszenica i jęczmień:					
1989	21,6	22,5	27,3	32,4	26,9
1994	24,7	25,8	33,0	39,6	32,7
Ziemniaki					
1989	16,5	16,0	12,6	12,7	14,0
1994	14,1	14,5	10,5	9,2	11,4
Buraki cukrowe					
1989	3,5	4,4	5,3	4,5	4,7
1994	3,2	3,7	5,7	5,5	4,9
Rzepak i rzepik					
1989	1,6	1,9	3,2	6,8	3,8
1994	0,4	0,2	0,9	5,4	2,2
Rośliny pastewne					
1989	15,3	14,8	15,3	11,9	14,2
1994	13,1	12,6	10,1	10,1	11,0
Pozostałe					
1989	2,3	2,8	2,5	2,0	2,2
1994	5,3	1,7	2,3	1,6	1,9

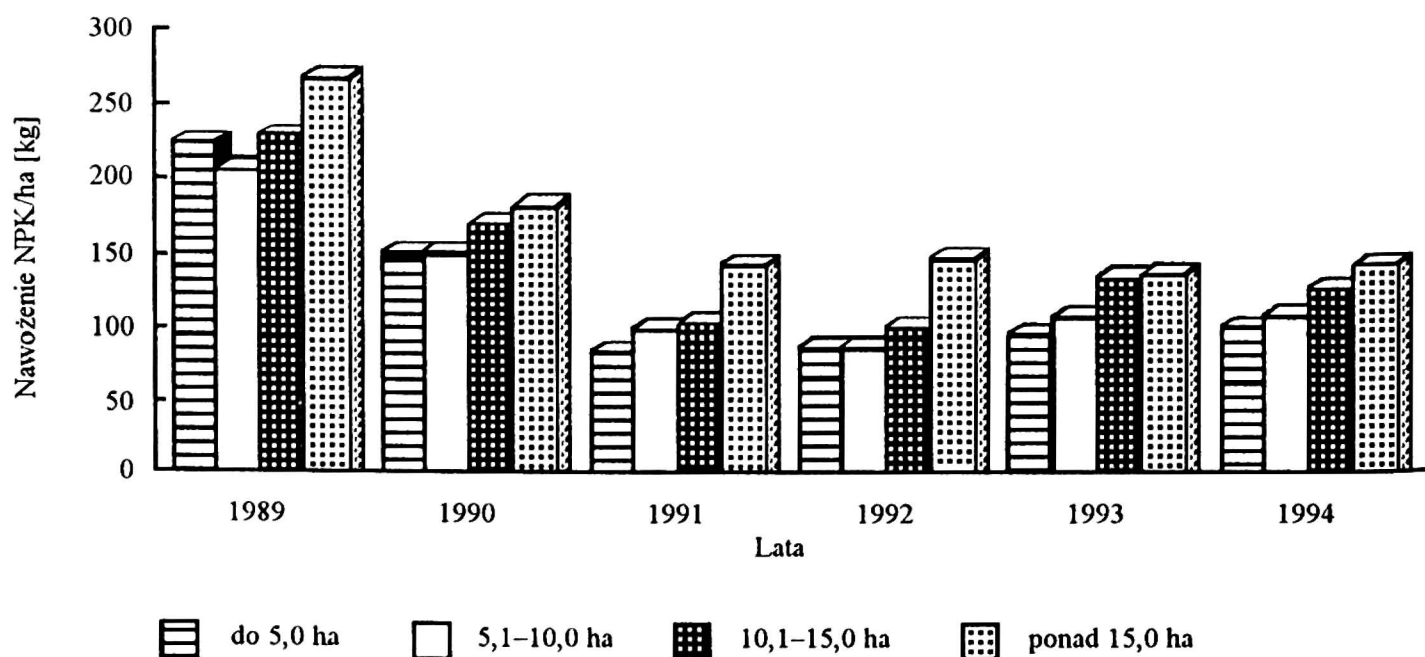
Źródło — jak w tabeli 1.

W najmniejszym stopniu wystąpił wzrost udziału zbóż w gospodarstwach do 5 ha, w których jednocześnie najniższy był spadek udziału ziemniaków i najwyższy pozostał udział roślin pastewnych. Jest to zjawisko pozytywne, ponieważ gospodarstwa małe, powinny podejmować działalności bardziej pracochłonne.

Wzrost udziału zbóż w strukturze zasiewów wystąpił w gospodarstwach prowadzonych przez rolników ze wszystkich grup wiekowych, jednak w skrajnych przeważała tendencja do zwiększania udziału zbóż o wysokich wymaganiach glebowych, a w grupach pośrednich — zbóż mniej wymagających. Udział ziemniaków w strukturze zasiewów najsilniej uległ obniżeniu w gospodarstwach prowadzonych przez rolników najmłodszych i najstarszych. Podobne tendencje wystąpiły w przypadku uprawy rzepaku i rzepiku. Skalę produkcji buraków zwiększyli rolnicy młodszy. W gospodarstwach o wysokich dochodach przeważała pszenica i jęczmień, a w gospodarstwach niskodochodowych więcej było żyta i owsa. Gospodarstwa niskodochodowe całkowicie wycofały się z produkcji rzepaku i rzepiku, zaś w wysokodochodowych rośliny te stanowiły aż 4,2% zasiewów.

Rok 1989 był ostatnim, w którym rolnicy stosowali wysokie nawożenie mineralne. W następnych latach poziom nawożenia wyraźnie się obniżył. Rolnicy najsilniej ograniczyli zużycie nawozów potasowych, następnie fosforowych. Stosunkowo najmniej spadło zużycie nawozów azotowych. Szczegółowa analiza zmian w nawożeniu mineralnym wskazuje, że jego spadek był zróżnicowany w poszczególnych grupach obszarowych. Odnośne dane są zawarte na rysunku 1.

Skala spadku nawożenia w badanych gospodarstwach była łagodniejsza niż w całym rolnictwie. Dno spadku w badanych gospodarstwach osiągnięto o rok wcześniej (1991) niż w całym rolnictwie (1992), i to na wyższym poziomie. Najsilniej nawożenie spadło w gospodarstwach obszarowo najmniejszych, prowadzonych przez rolników najstarszych (w 1991 roku 41,1% poziomu z roku 1989). Najwięcej nawozów

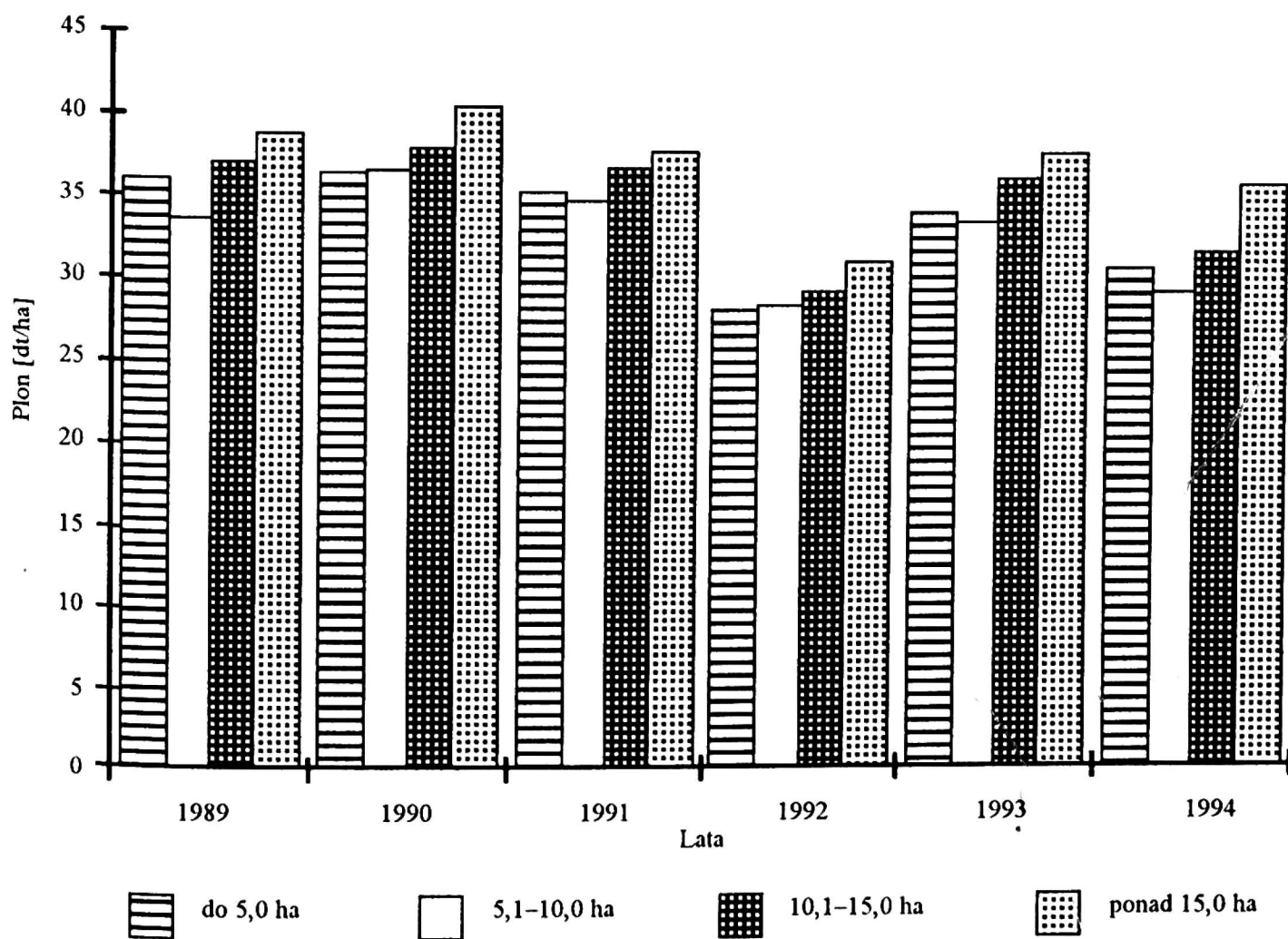

Rysunek 1. Poziom nawożenia mineralnego w latach 1989–1994 w badanych gospodarstwach poszczególnych grup obszarowych (źródło — sporządzono na podstawie danych z gospodarstw prowadzących rachunkowość na potrzeby IERiGŻ)

mineralnych stosowali rolnicy z wykształceniem wyższym; w ich gospodarstwach także najmniej spadło ich zużycie. Relatywnie najbardziej nawożenie mineralne ograniczyli rolnicy z wykształceniem podstawowym. Sytuacja ekonomiczna rolników w roku wyjściowym także wpłynęła na poziom nawożenia mineralnego. Różnice w poziomie nawożenia między gospodarstwami w badanych latach uległy nawet powiększeniu z 50% w roku 1989 do 94% w roku 1994. Najwyższe nawożenie stosowali rolnicy z makroregionu południowego i tam spadło ono najmniej (o 22,3%).

Rolnicy uzyskali zróżnicowany poziom plonów roślin. Zmiany w tym zakresie, dotyczące plonów zbóż przedstawiamy na rysunku 2.

Badane gospodarstwa osiągały plony zbóż o 15–25% wyższe od średnich w kraju. W pierwszych trzech latach badań plony były stabilne, ponieważ rośliny wykorzystywały zapasy składników odżywczych zmagazynowane w glebie oraz wystąpiły sprzyjające warunki przyrodniczo-klimatyczne. Natomiast lata 1992 i 1994 były dla rolnictwa bardzo niekorzystne klimatycznie. Rolnicy z wykształceniem wyższym uzyskiwali na ogół plony zbóż od 4,0 do 10,0 dt/ha przekraczające poziom osiągany przez pozostałych producentów.

Rysunek 2. Poziom plonów zbóż w badanych gospodarstwach według obszaru UR (źródło jak na rysunku 1)

Produkcja zwierzęca

Liczebność zwierząt w gospodarstwach była ściśle związana z wielkością gospodarstw. Zmiany w pogłowie i koncentracji zwierząt przedstawiamy w tabeli 3.

Tabela 3. Pogłowie zwierząt i ich koncentracja

Wyszczególnienie	Cechy gospodarstw według powierzchni ogólnej [ha]				
	do 5,0	5,1–10,0	10,1–15,0	ponad 15,0	ogółem
Liczba bydła ogółem					
1989	2,90	6,51	9,43	13,40	7,50
1994	2,47	5,37	7,82	11,04	6,21
— w tym krowy:					
1989	1,44	3,15	4,58	6,04	3,57
1994	1,34	2,57	3,74	5,05	2,97
Liczba koni					
1989	0,29	0,43	0,52	0,35	0,41
1994	0,16	0,26	0,28	0,18	0,23
Liczba trzody chlewnej					
1989	4,70	10,59	20,24	18,56	12,87
1994	6,72	15,66	26,21	27,74	18,14
— w tym maciory:					
1989	0,38	0,94	1,55	1,68	1,08
1994	0,52	1,31	2,18	1,95	1,45
Liczba owiec					
1989	0,72	1,36	3,06	3,28	1,93
1994	0,03	0,45	0,62	0,23	0,37
Udział gospodarstw z minimum 6 krowami [%]					
1989	0,0	2,8	30,3	50,9	16,3
1994	0,0	3,5	23,6	40,4	13,3
Udział gospodarstw z minimum 6 maciorami [%]					
1989	0,0	0,0	4,5	7,0	1,6
1994	0,0	2,8	9,0	7,0	4,3

Źródło — jak w tabeli 1.

Spadek liczebności stad bydła nastąpił głównie w latach 1989–1991. Wynikał on z pogorszenia opłacalności produkcji bydłowej, relatywnego podrożenia pasz treściwych oraz kłopotów z wyegzekwowaniem należności za dostarczone mleko. W pozostałych latach można mówić o ustabilizowaniu pogłowia bydła.

Pogłowie trzody chlewnej wzrosło we wszystkich grupach obszarowych. Produkcja żywca wieprzowego była bowiem relatywnie bardziej opłacalna, niż bydła. Wyjątkiem był rok 1993. Było to wynikiem niskich plonów ziemniaków w roku 1992. Większe stada zwierząt utrzymywali rolnicy młodzi, z wykształceniem wyższym. Oni też najsilniej zwiększyli stada świń (o 54,9%), najmniej zaś stada te zwiększyli rolnicy z wykształceniem podstawowym (33,0%).

Ograniczenie liczebności bydła nie wpłynęło na poprawę wydajności mlecznej krów, która spadła o 2,8%. Mimo znacznego powiększenia pogłowia wzrosła natomiast o 4,3% plenność macior, głównie w gospodarstwach o obszarze od 5 do 10 ha (o 12,4%) i ponad 15 ha (7,6%).

Nakłady materiałowe

O sytuacji ekonomicznej gospodarstwa w znacznym stopniu decyduje poziom intensywności produkcji. W tabeli 4 przedstawiamy więc ważniejsze dane dotyczące nakładów materiałowych.

Gospodarstwa ze wszystkich grup obszarowych obniżyły intensywność produkcji. Najgłębszy spadek nastąpił w roku 1990. W latach 1989–1994 obniżka ta wynosiła 24,5% na gospodarstwo oraz 34,2% na jednostkę powierzchni. Nakłady spadły w gospodarstwach wszystkich grup wiekowych rolników, jednak najsilniej w prowadzonych przez rolników z wykształceniem podstawowym (o 29,1%), następnie zawodowym (o 21,8%), średnim (o 20,7%), najmniej z wyższym (o 8,1%).

Intensywność produkcji mierzona poziomem nakładów na 1 ha w poszczególnych grupach gospodarstw była zbliżona. W pierwszych latach badań wyższe od pozostałych nakłady stosowali rolnicy najlepiej wykształceni, a w ostatnich latach to oni najbardziej oszczędzali na nakładach. Być może wiąże się to z przyjęciem koncepcji ograniczania wielkości nakładów na rzecz racjonalnego ich stosowania i wykorzystania.

Poziom nakładów najsilniej uległ obniżeniu w gospodarstwach, które w roku rozpoczynającym reformy uzyskiwały najniższy poziom dochodów (o 35,7%), podczas gdy w gospodarstwach o dochodach średnich zmniejszenie wynosiło 27,1%, a wysokodochodowych tylko 14,6%. W przeliczeniu na 1 ha UR obniżka poziomu

Tabela 4. Poziom nakładów materiałowych w gospodarstwach różnych grup obszarowych w cenach stałych z 1994 roku

Wyszczególnienie	Cechy gospodarstw według powierzchni ogólnej [ha]				
	do 5,0	5,1–10,0	10,1–15,0	ponad 15,0	ogółem
Nakłady materiałowe [tys. zł na gospodarstwo]					
1989	8,43	15,72	23,84	30,79	18,42
1990	4,45	7,94	12,38	16,96	9,65
1991	5,47	10,75	15,64	21,91	12,51
1992	6,21	11,92	17,88	25,36	14,20
1993	5,91	11,19	17,69	24,86	13,72
1994	5,97	11,34	17,79	25,43	13,91
Nakłady materiałowe [tys. zł na 1 ha]					
1989	2,56	2,06	1,96	1,54	1,90
1994	1,62	1,39	1,27	1,04	1,25

Źródło — jak w tabeli 1.

nakładów materiałowych była zbliżona (36,5, 34,6 i 32,5%). Najwyższe nakłady materiałowe w całym okresie badań ponosiły gospodarstwa położone w makroregionie północnym, południowym i środkowozachodnim.

W strukturze nakładów materiałowych zmniejszał się udział nasion i sadze- niaków, mniej kupowano też zwierząt stada obrotowego oraz początkowo pasz treściwych; zwiększał się natomiast udział nawozów mineralnych, pestycydów, kosztów leczenia oraz — w późniejszym okresie — pasz treściwych. Tendencje te wynikają prawdopodobnie ze zmian cen.

Poziom produkcji

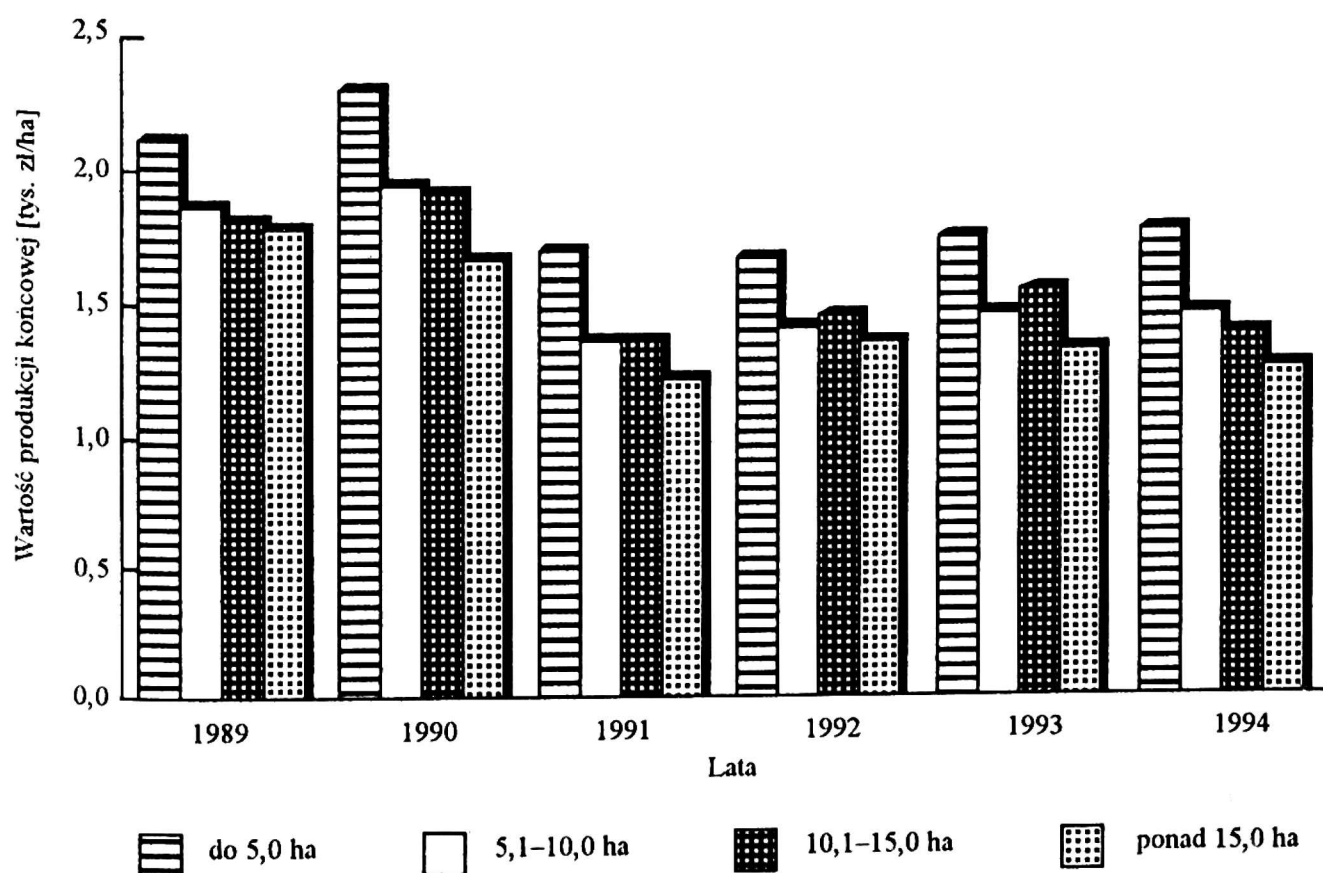
Poziom produkcji końcowej w przeliczeniu na gospodarstwo wraz z przejściem do wyższych grup obszarowych wzrastał (tab. 5). Przewaga gospodarstw największych w zakresie całkowitej produkcji końcowej w latach 1989–1992 malała (z 5,1 do 4,2-krotnej różnicy między skrajnymi grupami), a po tym okresie ponownie wzrosła.

Tabela 5. Zmiany w produkcji globalnej i końcowej (ceny stałe z 1994 r.)

Wyszczególnienie	Cechy gospodarstw według powierzchni ogólnej [ha]				
	do 5,0	5,1–10,0	10,1–15,0	ponad 15,0	ogółem
Wartość produkcji końcowej [tys. zł na gospodarstwo]					
1989	6,91	13,92	21,84	35,04	17,57
1994	6,49	11,76	19,22	30,36	15,29
Wartość produkcji końcowej [tys. zł na 1 ha]					
1989	2,10	1,83	1,80	1,75	1,81
1994	1,76	1,45	1,37	1,25	1,38

Źródło — jak w tabeli 1.

Wartość produkcji końcowej na gospodarstwo spadła o 13,0%. W gospodarstwach rolników najmłodszych natomiast nie uległa zmianie. Miało to jednak miejsce przy wzroście ich obszaru o 29,7%. W pozostałych gospodarstwach rozmiary produkcji, mimo zmian obszarowych, uległy obniżeniu. Wartość produkcji wraz z poprawą poziomu wykształcenia wyraźnie się zwiększała i różnica między skrajnymi grupami uległa pogłębieniu. O ile w roku 1989 gospodarstwa rolników z wykształceniem

Rysunek 3. Poziom produkcji końcowej na 1 ha UR w cenach z 1994 r. w badanych gospodarstwach różnych grup obszarowych (źródło — jak na rysunku 1)

podstawowym osiągnęły 57,0% poziomu gospodarstw rolników z wykształceniem wyższym, o tyle w roku 1994 zaledwie 44,0%.

W roku 1989 najwyższą produkcję końcową na gospodarstwo osiągnęli rolnicy w makroregionie północnym oraz południowym. Do roku 1994 gospodarstwa makroregionu południowego nieco zwiększyły swoją produkcję, natomiast w makroregionie północnym zaznaczył się regres (spadek o 27,3%). Wzrost produkcji zaznaczył się także w makroregionie środkowozachodnim (Wielkopolska), w pozostałych natomiast wystąpił wyraźny jej spadek.

Nieco inaczej aniżeli produkcja na gospodarstwo kształtowała się produktywność ziemi, mierzona produkcją końcową w przeliczeniu na jednostkę powierzchni. Odnośne informacje z tego zakresu prezentujemy na rysunku 3. W miarę wzrostu obszaru gospodarstw poziom produktywności ziemi ulegał obniżeniu. Tendencja ta występowała w całym okresie badań, choć skala różnic między grupami gospodarstw była zmienna. O ile jednak między grupami skrajnymi różnice te były znaczne, to gospodarstwa z grup 5–10 ha i 10–15 ha uzyskiwały tę samą produktywność ziemi. W roku 1989 różnica między skrajnymi grupami wynosiła 16,7%, a w 1994 już 29,0%.

Poziom dochodu

Nastąpił spadek produkcji czystej oraz dochodu rolniczego, zwłaszcza w gospodarstwach średnich obszarowo (tab. 6). W gospodarstwach do 5 ha poziom produkcji czystej w roku 1994 sięgał 53,1% produkcji z roku 1989 (w wypadku dochodu rolniczego było to 44,2%). Dla gospodarstw od 5 do 10 ha było to 48,3 i 41,8%, a od 10 do 15 ha–51,8 oraz 43,4%.

Pogorszenie sytuacji dochodowej bardziej dotknęło rolników starszych, u których już wcześniej była ona trudniejsza niż rolników młodszych. Wykształcenie rolników różnicowało poziom produkcji czystej i dochodów. W roku 1989 przewaga rolników z wykształceniem wyższym nad rolnikami z wykształceniem podstawowym wynosiła 1,7, zaś w roku 1994 przekroczyła 2,5.

W gospodarstwach niskodochodowych dochód rolniczy obniżył się o 56,2%, w wysokodochodowych zaś o 66,3%. Mniej obniżył się poziom dochodu osobistego. W rodzinach o najniższym dochodzie z gospodarstwa rolniczego obniżka wynosiła zaledwie 4,6%, podczas gdy w gospodarstwach o wysokim dochodzie rolniczym aż 47,2%. Wynikało to ze wzrostu dochodów pozarolniczych w pierwszej z grup. W 1989 roku spoza gospodarstwa pochodziła w nich zaledwie co czwarta złotówka dochodu osobistego, zaś w 1994 roku było to już 2/3 całości dochodu.

Tabela 6. Poziom produkcji czystej, dochodu rolniczego i dochodu osobistego (ceny stałe z 1994 roku)

Wyszczególnienie	Cechy gospodarstw według powierzchni ogólnej [ha]				
	do 5,0	5,1–10,0	10,1–15,0	ponad 15,0	ogółem
Produkcja czysta netto [tys. zł]					
1989	5,57	11,74	18,16	29,47	14,69
1990	5,17	10,81	16,60	22,93	12,86
1991	2,98	5,48	9,35	12,59	6,96
1992	2,53	5,15	9,53	12,87	6,83
1993	2,97	5,90	10,83	16,81	8,14
1994	2,96	5,68	9,30	14,93	7,39
Dochód rolniczy netto [tys. zł]					
1989	5,40	11,32	17,51	28,30	14,15
1990	4,60	9,71	14,75	20,19	11,43
1991	2,44	4,58	7,76	10,16	5,75
1992	2,04	4,32	8,11	10,87	5,77
1993	2,44	4,92	9,33	14,12	6,87
1994	2,39	4,73	7,75	12,29	6,12
Dochód osobisty [tys. zł]					
1989	8,58	13,13	18,74	29,73	16,06
1990	10,16	13,12	16,92	22,89	14,90
1991	8,39	8,50	10,43	13,47	9,71
1992	8,00	8,09	10,60	13,94	9,56
1993	5,81	5,95	7,79	10,24	7,02
1994	8,94	9,28	11,81	15,52	10,78

Źródło — jak w tabeli 1.

Wykorzystanie kredytów w gospodarstwach indywidualnych

Elementem wskazującym na zachowania rolników jest korzystanie (lub nie) z zasilania środkami finansowymi z zewnątrz. Czynnikiem różnicującym skalę pobranych przez rolników kredytów był obszar gospodarstwa (tab. 7).

Po roku 1989 znaczenie kredytów w finansowaniu gospodarstw zmalało. W roku 1991 przeciętnie stanowiły one zaledwie 60,4% wielkości z roku 1989. Szczególnie silny spadek miał miejsce w gospodarstwach o powierzchni 5–10 ha. Po 1991 roku następował powolny wzrost wartości kredytów. Najwcześniej nastąpił on w gospodarstwach największych (1992), następnie w dość dużych (1994). W gospodarstwach małych nadal trwał regres. Nastąpiła zmiana struktury wykorzystania kredytów. Przed reformą udział kredytów na cele inwestycyjne przekraczał 40%. Kolejne lata przyniosły załamanie zainteresowania kredytami inwestycyjnymi. Więcej z nich korzystały gospodarstwa silniejsze ekonomicznie. Natomiast gospodarstwa słabe z kredytów inwestycyjnych zrezygnowały. Rolnicy z wykształceniem wyższym w roku

Tabela 7. Kredyty pobrane przez gospodarstwa według ich obszaru (w cenach stałych z roku 1994)

Wyszczególnienie	Cechy gospodarstw według powierzchni ogólnej w ha				
	do 5,0	5,1–10,0	10,1–15,0	ponad 15,0	ogółem
Pobrane kredyty w cenach z 1994 [tys. zł/gospodarstwo]:					
1989	0,62	0,91	0,98	1,70	0,91
1990	0,24	0,15	1,62	1,22	0,69
1991	0,33	0,26	1,06	0,82	0,55
1992	0,31	0,34	0,75	2,05	0,70
1993	0,29	0,29	0,59	2,37	0,67
1994	0,18	0,37	1,20	3,44	1,00
Udział kredytu inwestycyjnego w kredytach ogółem [%]:					
1989	43,8	59,5	37,2	42,7	43,5
1994	2,1	2,1	29,4	19,2	19,0

Źródło — jak w tabeli 1.

1989 korzystali z 1,9-krotnie większych kwot kredytu niż rolnicy z wykształceniem średnim oraz 3,2-razy większych od rolników z wykształceniem podstawowym.

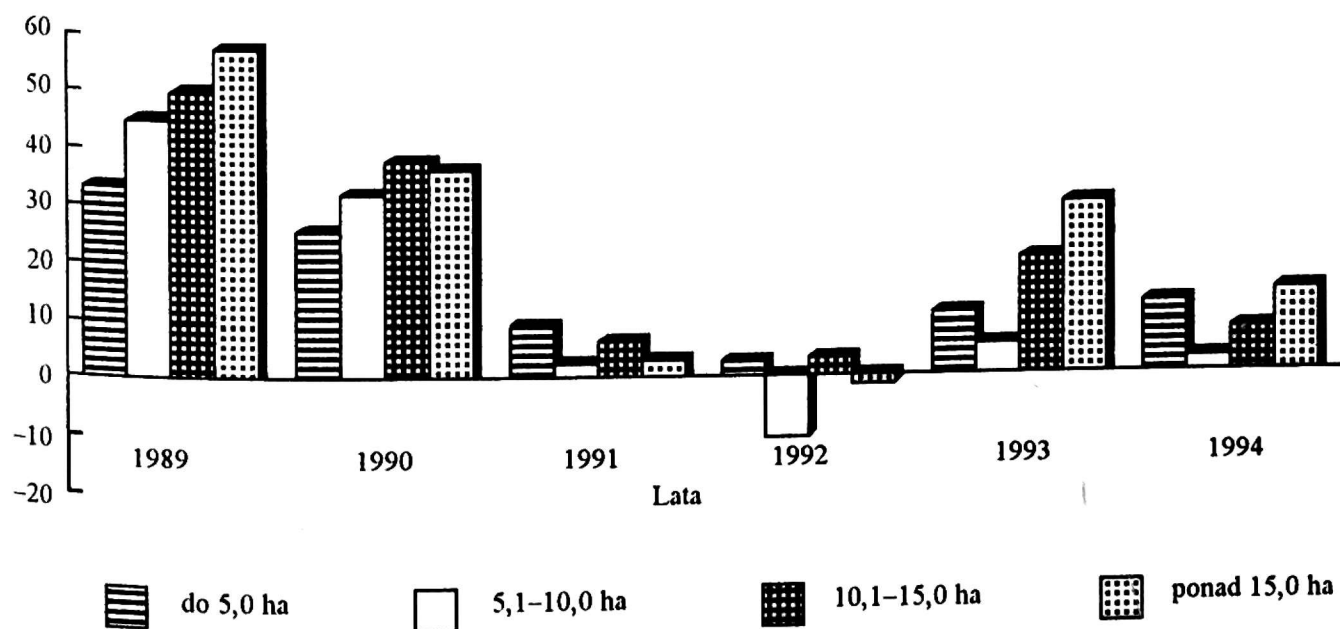
W pierwszym roku badań wartość pobranych kredytów na 1 ha była wyższa w gospodarstwach prowadzonych przez rolników z relatywnie wyższym wykształceniem. W roku następnym, kiedy kredyty gwałtownie podrożały, rolnicy ci z kredytów zrezygnowali, najwięcej ich zaś pobrali rolnicy z wykształceniem podstawowym. Można to interpretować jako właściwszą reakcję rolników lepiej wykształconych na podrożenie kredytu i pogorszenie opłacalności produkcji rolniczej.

W 1989 roku rolnicy młodzi oraz rolnicy w średnim wieku korzystali z kredytów około dwukrotnie wyższych aniżeli rolnicy starsi, lecz w okresie późniejszym ich przewaga zmalała. Wartość kredytów wzrosła we wszystkich grupach wiekowych, z wyjątkiem rolników od 36 do 50 lat, już poprzednio korzystających z kredytów w największym stopniu.

Akumulacja gospodarstw

Na akumulację składa się różnica wartości majątku, zmiany wartości zapasów i posiadanych środków finansowych, a także zmiany kwoty należności i zobowiązań. Akumulacja dodatnia oznacza wzrost wartości majątku, ujemna zaś jego zmniejszenie.

Udział akumulacji w dochodzie osobistym obniżył się przeciętnie z 42,3% w roku 1989, poprzez ujemną akumulację w roku 1992, do 7,8% w 1994 roku. Tendencje występujące w różnych grupach obszarowych gospodarstw przedstawiamy na rysunku 4.

Rysunek 4. Udział akumulacji w dochodzie osobistym w badanych gospodarstwach według obszaru UR (źródło — jak na rysunku 1)

Szczególnie wyraźnie sytuacja pogorszyła się w roku 1991, w 1992 roku zaś wystąpiło nawet „przejadanie” majątku. W następnych latach poziom akumulacji nieco wzrósł, zwłaszcza w gospodarstwach większych. W gospodarstwach drobnych była ona nadal niska. Wysoką akumulację wykazywali jedynie rolnicy z wykształceniem wyższym. Nawet w 1992 roku przeznaczyli oni około 25% dochodów osobistych na zwiększenie majątku. Rolnikom młodszym udało się utrzymać dodatni poziom akumulacji, natomiast w gospodarstwach rolników powyżej 51 lat praktycznie od roku 1991 następowała dekapitalizacja majątku. Skala akumulacji była proporcjonalna do siły ekonomicznej gospodarstw. W roku 1991 tylko gospodarstwom najsilniejszym ekonomicznie udało się uzyskać niewielki stopień akumulacji, w gospodarstwach przeciętnych i słabszych zaś akumulacja była zbliżona do zera. W następnych latach sytuacja uległa poprawie, głównie w gospodarstwach silniejszych ekonomicznie. Dodatnią akumulację udało się utrzymać gospodarstwom tylko w makroregionie południowym i środkowozachodnim, gdzie rolnictwo jest najbardziej rozwinięte. Oznacza to, że postęp technologiczny stwarza szansę przetrwania gospodarstwom.

Wnioski

1. Najaktywniej zwiększali obszar gospodarstwa rolnicy młodszy, lepiej wykształceni, zwłaszcza z ukończonymi studiami wyższymi, silniejsi ekonomicznie. Tendencja ta ujawniała się zwłaszcza w rejonach, które charakteryzowały się korzystniejszą strukturą obszarową. W trwałe środki produkcji lepiej wyposażone były gospodarstwa obszarowo większe. Nastąpiła dekapitalizacja posiadanego majątku, choć rzeczowo wyposażenie gospodarstw uległo poprawie.
2. W strukturze zasiewów wzrósł udział zbóż, zmniejszył się zaś udział ziemniaków i roślin pastewnych. Nastąpiła ekstensyfikacja organizacji i produkcji. Zmniejszyło się pogłowie bydła i koni, wzrosło pogłowie trzody chlewnej, natomiast załamaniu uległa produkcja owczarska. Procesy te najwyraźniej nastąpiły w gospodarstwach dużych i średnich, zwłaszcza w makroregionie środkowowschodnim i północnym.
3. Poziom nakładów materiałowych spadł o połowę. Wyższe nakłady na jednostkę powierzchni stosowały gospodarstwa mniejsze, lecz ich przewaga nad gospodarstwami większymi malała. Prawie o połowę obniżył się dochód rolniczy, najwyraźniej w roku 1991, zaś od roku 1993 nastąpiła lekka poprawa sytuacji.

Najmocniej obniżył się on w gospodarstwach średnich, rolników starszych, gorzej wykształconych, słabszych ekonomicznie. Najsilniej dochód rolniczy obniżył się w środkowej Polsce, zaś najmniej w Wielkopolsce i na Opolszczyźnie.

4. Zachowania producentów były znacznie zróżnicowane. W korzystniejszej sytuacji znalazły się gospodarstwa już na początku reform obszarowo większe, silniejsze ekonomicznie, prowadzone przez rolników młodszych, lepiej wykształconych, położone w rejonach lepiej rozwiniętych. Następuje więc polaryzacja gospodarstw i regionów kraju.

Literatura

- [1] Grontkowska A. 1996. Zachowania produkcyjne dużych gospodarstw. W: Produkcyjne i konsumpcyjne zachowania gospodarstw wiejskich w okresie przemian systemowych. Praca zbiorowa pod redakcją J. Lewandowskiego i J. Wilkina. UW, Warszawa.
- [2] Klepacki B. 1997. Produkcyjne i ekonomiczne przystosowania gospodarstw prywatnych do zmian warunków gospodarowania. Wydawnictwo SGGW, Warszawa.
- [3] Rolnictwo i przemysł spożywczy w latach 1985–1995. CUP, 1996.
- [4] Tomczak F. 1994. Procesy dostosowawcze rodzinnych gospodarstw rolnych do warunków gospodarki rynkowej. SGH, Warszawa.
- [5] Wiatrak A. 1996. Regionalne zróżnicowanie zachowań gospodarstw wiejskich. W: Produkcyjne i konsumpcyjne zachowania gospodarstw wiejskich w okresie przemian systemowych. Praca zbiorowa pod redakcją J. Lewandowskiego i J. Wilkina. UW, Warszawa.
- [6] Zaręba P. 1996. Możliwości rozwojowe gospodarstw rolniczych (na przykładzie gminy Ciechanowiec). Rozprawa doktorska. SGGW, Warszawa.

Farmers reactions and activities in the time of economy turning-point (1989–1994)

Summary

The paper presents the results of research devoted to the reactions of farmers to changes in Polish economy and conditions of farming in the years of 1989–1994. The author stated, that in better situation were bigger farms, managed by younger, better educated farmers, especially with academic degree (MSc). They used more inputs and achieved higher level of income, were more invested in land and machinery. Very important for the reactions of farmers was the „income starting point”, economic

position in 1989. The wealthier farmers were in better situation, so they invested more and received higher profits than poor farmers. Additionally, it was found that better accommodated to new conditions were farmers from more developed than from less technologically advanced regions.

*Prof. dr hab. Bogdan Klepacki
Katedra Ekonomiki i Organizacji Gospodarstw Rolniczych
Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego
ul. Nowoursynowska 166
02-787 Warszawa*